

Buzogány Dezső¹:

Fordulópont az erdélyi reformációban

Ez idáig több egyház- és teológia-történész próbálta beazonosítani azt a pontot, amelyen az erdélyi reformáció elfordult, és amely fordulópont eredményeként létrejött az erdélyi evangélikus vagy lutheránus, illetve a református egyház. Az alábbi próbálkozás egy a sok közül.

Ha madártávlatból nézzük a 16. századi erdélyi reformáció társadalom-történeti hosszmetsetét, nem nehéz meglátnunk, hogy ennek két jól elkülöníthető szakasza van: a helyi reformok korszaka és az az időszak, amelyet úgy lehetne a leginkább meghatározni, hogy a reformáció egyházainak a szétválása. A két periódus válaszvonal, több-kevesebb precizitással, a század közepe. Ha most a reformáció teológia-történeti hosszmetsetét nézzük, akkor itt sem nehéz meglátnunk, hogy olyan ellipszishez hasonlítható, amelynek a két gyújtópontjában két jelentős teológia-történeti esemény áll: az úrvacsora és a Szentháromság körül kialakult vita. Az első, vagyis az úrvacsora-vita eredményeként jött létre a korabeli lutheri egyház, illetve a svájci tanokat követő református egyház. A második, vagyis a Szentháromság természetét vitató disputák következményeként született meg az unitárius egyház. Minket itt most az első vita erdélyi lecsapódása érdekel, ehhez fűzünk néhány megjegyzést.

Tételünk az, hogy Erdély a 16. században szerves egységben volt Európával, tehát kölcsönös kapcsolat alakult ki a kettő között. A kapcsolat, természetesen, nem múlt el nyomtalanul. Európa hatott Erdélyre, és a magunk módján, szerényen ugyan, de mi is hatással voltunk az európai református teológia alakulására, vagy legalább is megerősítettük azt. Később erről még szó lesz. Tehát mindaz, ami az erdélyi teológiában történik, többé-kevésbé lecsapódása az európai teológiának. Így, némi késéssel, az úrvacsora-vita is. Európában ebből kettő is volt: az első rövidebb és 1529-től kezdődően csak néhány

évig tartott, a második már hosszabbra nyúlt, és Luther halálát követően bontakozott ki, Melanchthon haláláig (1560), sőt még azután is folyt. Tekintettel arra, hogy Erdélyt és Európát, egyebek közt, a peregrináció, vagyis a külföldi egyetemjárás kötötte össze, nyilvánvaló, hogy a külföldön, jelesül a Wittenbergben tanult diákjainkra is hatással voltak az ott történtek, esetünkben az úrvacsora-vita. A diákokat ért teológiai hatásokban akkor következett be fordulat, amikor Melanchthon – saját, egyéni hitvallásának tekintve az Ágostai Hitvallást –, megváltoztatta annak az úrvacsorával foglalkozó tételét, amiért viszonya megromlott Lutherrel, akinek az álláspontját amúgy előtte hosszú ideig hűségesen képviselte. Kapcsolatuk olyan mélypontra jutott, hogy Melanchthon az egyik levelében felveti még a kényszerű távozás lehetőségét is. A változás természetesen nyomot hagyott a diákokkal fenntartott kapcsolatán, akiket a középtanításnak (media sententia) nevezett álláspontja elvezetett az úrvacsora svájci értelmezéséhez. Ezért vessünk egy pillantást erre a tanításra.

Melanchthon úrvacsorataná

Melanchthon úrvacsoratanát nehezen lehetne összeállítani teljes árnyalati gazdagságában a kiadott teológiai munkái alapján. Élete során publikált könyveiben bővül ugyan úrvacsorataná, de a kérdés részletekbe menő, alapos kifejtésétől mindvégig tartózkodott, úgyhogy ezek a fejtegetések inkább csak általános összefoglalások úrvacsorai tanításáról, mintsem álláspontja részletekbe menő, alapos teológiai kifejtései. Amolyan hittétel-szerű egyetemes teológiai igazságok, a szilaj vita magyarázkodó, érvelő, bizonygató konkrétumai mellett. Gyönyörűre lecsiszolt hitvallási tételek, amelyek tartóságát és emelkedettségét biztosan rontotta volna a vitairatok élce és hangneme. Ezekből tehát csak általános képet kapunk úrvacsoráról, mert gondosan elkerülik a megosztó részletkérdéseket. Évekkel ez előtt ezért vizsgáltam meg a több mint 7000 magánlevelet számláló hagyatékát, mert megérezttem, hogy ebben a műfajban személyesebben reagál a körülötte zajló eseményekre, tehát az úrvacsorával kapcsolatos vitákra is, nemegyszer részletesen is kifejti egyik-másik el-

¹ Prof. Dr. Buzogány Dezső, református teológus, egyháztörténész, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet és a Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karának tanára.

méletét, tehát az úrvacsorai jelenlétet is. A kiadott munkák és a levelek tanulságait így lehetne összegezni: Melanchthon idegenkedett a lutheri ubiquitástól és az abból következő testi evéstől (*corporalis manducatio corporis Christi*, vagyis *manducatio oralis*), és más irányba kísérte meg kifejtteni a prezencia-tant. Ezzel eltávolodott azon lutheri értelmezéstől, amely a jegyekre tekintő anyagiság irányába sodor. Nincsen szó radikális irányváltásról, de korábbi tanítása bizonyos átértékeléséről igen. Egykori álláspontját a sákramentumi jelenléttel (*praesentia sacramentalis*) fejlesztette eléggé érezhetően a helvét prezencia-tan irányába. A Wittenbergi Konkordia, pontosabban annak létrejöttében vállalt döntő szerepe, és a Bucerrel, meg a többi svájci reformátorral fenntartott baráti kapcsolata, nyomot hagyott úrvacsorai tanításán. Ennek jele a CAI 10. pontjának a megváltoztatása, s itt látszik meg a leginkább Melanchthon engedményekre is kész hajlandósága. A CAV szövegéből tehát hiányoznak az *adsint* és a *distribuantur* szavak, és hiányzik a másképpen tanítók kárhoztatása is. Ezzel szemben megjelenik az *exhibeantur* kifejezés.

Örök kérdés, hogy takar-e ez a változtatás valamiféle tanbeli módosulást. Bár a két kiadás között eltelt tíz esztendő alatt túl kevés alkalommal nyilatkozik ahhoz, hogy egyértelmű bizonyítékokat lehessen felhozni a lényegesebb tanbeli módosulás igazolására, mégis a korszak leveleinek a hangneme és egyes utalásai fölött el lehet gondolkodni. Tény az, hogy Melanchthon ebben a korszakban egyáltalán nem emlegeti a korábban még határozottan vallott és hangoztatott lutheri prezenciát. E korszak kedvenc kifejezései: *in usu* (*in pane et vino helyett*), *coniunctio* (*unio helyett*), *praesentia in usu* (*praesentia in re helyett*), *praesentia sacramentalis* (*praesentia realis helyett*), *exhibeo* (*distribuo helyett*), *participatio* (*a sumptio helyett*) stb. Idegenkedik és egyetlenegyszer sem említi az *ad manducandum et bibendum* kifejezést, amelyet korábban még következetesen használt, mert ez az anyagiság felé mutat, és elutasítja ennek magyarázatát, az ubiquitást is. A CAI *distribuo* szavát, amely szétszórt konkrétumokat juttat eszébe, felcseréli az *exhibeo* elmosódottabb és általánosabb jelentésű igével.

Tanítását sajnos nem fejleszthette tovább, amiért csak részben lehet őt vádolni. A körülötte zajló események és a megismétlődő támadások késztették visszahúzódásra, s ezek egyrészt óvatosságot, másrészt pedig mélységes elkeseredést ébresztettek benne. Nos, ezt a tanítást hozták haza peregrináló diákjaink és ez lett voltaképpen az összekötő híd a század közepe táján megjelenő svájci tanítások felé. Nézzünk meg most, hogy magyar reformátoraink hogyan építették be ezt tanításukba és ennek mentén hogyan léptek tovább.

Az I. erdődi zsinat teológiája

A reformáció első felében, az egyházi reformok idején, az Ágostai Hitvallás olyan volt az erdélyi reformátorok számára is, mint annak idején a tengerészeknek a sarkcsillag: irányt mutatott és biztonságérzetet adott. Szinte mindenki hozzá igazodott, elsősorban azért, mert a Szentírás alapján pontosan, röviden és érthetően összefoglalta a reformáció tanítását. Emellett valamelyes biztonságot és védeltséget is jelentett, mert a birodalmi gyűlés azt elfogadta. Bizonyára az erdődi zsinat atyái előtt is ez a két szempont állt. Az első és legfontosabb: ők is ez alapján hitték a Szentírás tanítását, de a második sem kevésbé fontos, hogy ti. Európában már hivatalosan is elfogadott protestáns hitvallásról volt szó, s ez bizonyos fokú védeltséget jelentett számukra is. Nem utolsó sorban az imént felhozott tételünket igazolja: élő kapcsolatban álltak Európával.

1545. szeptember 20-án a Szatmár melletti Erdődön 29 lelkesz gyűlt össze zsinatot tartani. Elnöke az akkorra már híressé vált Kopácsi István erdődi prédikátor volt (hajdanán sárospataki ferences minorita házfőnök, aki erdődi szolgálata előtt tért vissza Wittenbergből, ahol Melanchthont hallgatta). A zsinat 12 pontban tisztázta le azt a reformatori tanminimumot, amelynek megtartására magukat elkötelezték. E pontok kapcsán sorra került a középkori egyház több olyan tanítása és gyakorlata, amely céltáblája volt az európai reformációnak is.

Minket a 6. tétel érdekel, mert ez foglalkozik a kor egyik legvitatottabb kérdésével, az úrvacsorával. A tételket záró 12. pontban szó

szerint arról van szó, hogy az 1530. évi *Confessio Augustana Invariataban* (CAI, 1530) összefoglalt hitvalláshoz igazodnak. Vannak egyháztörténészek, akik az Erdődi Hitvallás úrvacsoratanát a *Confessio Augustana Variata* (CAV, 1540) 10. pontjának a tanítására vezetik vissza, mondván, hogy abban Melanchthon módosított, pontosabban a helvét irányba továbbfejlesztett úrvacsoratanát először kap teret magyar hitvallásban. Erre a következtetésre tényleg lehetőséget ad a 6. cikk fogalmazása, amikor kerül megnevezni, vagy kifejtetni Krisztus teste úrvacsorai jelenlétét. Kiss Áron, a 16. századi zsinati végzésekről írt könyvében (1881) az Erdődi Hitvallás lefordított szövegét közli, tehát ennek alapján nehéz eldönteni az azonosságot. Bod Péter latin nyelvű könyve viszont, nem tudni pontosan milyen rendű és rangú forrás alapján, már egyértelművé teszi azt, hogy a 29 lelkész előtt a CAV úrvacsorai szövege állt. Az Erdődre összegyűlt lelkészek a jegyek kiszolgáltatása kapcsán nem a *distribuo* (1530), hanem az *exhibeo* (1540) igét használták. Ez érthető is, hiszen nemcsak a zsinat elnöke, Kopácsi István állt Melanchthon befolyása alatt, hanem a Hitvallás másik aláírója, a kátéiról híressé vált Batizi András is.

A marosvásárhelyi zsinat és Hitvallás

Végigolvasva a Marosvásárhelyi Hitvallás szövegét akár meg is lepődhetünk azon, hogy annak nincsen semmiféle összefoglaló jellege. Nem ad pontokba szedett, részletes, minden teológiai toposzra kiterjedő eligazítást Isten igéje tanításáról, hanem csak az úrvacsorával foglalkozik. Jogos-e akkor a református egyház első alapvető hitvallás irataként tekintenünk rá? Igen, jogos. Ez az első jele annak, hogy az erdélyi protestáns lelkészek megalkották az 5 évvel később megalakult református egyház egyik igen lényeges alaptanítását. Ezzel tehát előbbre hozhatjuk az erdélyi református egyház létrejöttét legalább fél évtizeddel.

1559. november 1-én Marosvásárhelyre gyűlt össze az erdélyi magyar reformátorok azon csoportja, amely akkor már az úrvacsoratan kérdésében mást vallott, mint a szász lelkészi közösség. Az itt megfogalmazott úrvacsoratan már néhány éves, sőt szinte évtizedes fejlő-

dési múltra tekint vissza. A hitvallás megírásából részt vállalt Dávid Ferenc, Heltai Gáspár Erdélyből, és Méliusz Péter, illetve néhány lelkész társa a Tiszántúlról. A közös munka megelőlegezte, sőt megteremtette hagyományát a két térség együttgondolkodásának és együttműködésének, amely közös irányú teológiai fejlődést eredményezett. Jelzi továbbá azt, hogy igény merült fel a teológiai továbblépésre. A reformatori tanfejlődés szükségszerű továbbgondolására a lutheri teológia mentén nem adódott lehetőség, hiszen ez addigra eléggé zárt rendszerre alakult át. Egyetlen kitörési felületként a rugalmasabb melanchthoni teologizálás kínálkozott, amelynek mentén elindulva jutottak el a marosvásárhelyi zsinat atyái a svájci teológiához, ennek pedig a bullingeri-kálvini úrvacsoratanához. Meggyőződésünk, hogy Melanchthon mérséklete és higgadsága tartotta vissza őket attól, hogy továbblépjének Zwingli túlracionalizált álláspontjáiig.

A Hitvallás néhány oldalas szövegét Heltai Gáspár publikálta 1559 őszén Kolozsvárott, sokáig lappangott, mígnem 1878-ban Fraknói Vilmos rábukkant Kassán az egyik könyv fedelében. A megszövegezés Méliusz munkája, ugyanis nyelvezete magyar fordulatai ismétlődnek a Debrecenben elmondott prédikációiban vagy kiadott munkáiban, de Bucsay Mihály véleménye szerint az sincs kizárva, hogy a hitvallás megszövegezője Kopácsi István Melanchthon-tanítvány volt. S ha már a bevezetőben arról beszéltem, hogy nekünk is megvan a magunk szerény hozzájárulása az európai protestáns szellemiséghez, hadd említsük meg azt, hogy Marosvásárhelyi Hitvallás négy évvel később német fordításban is megjelent Heidelbergben, feltehetően Dávid Ferenc vagy/és Heltai Gáspár, esetleg valamelyik Heidelbergben tanult tudós lelkész tolmácsolásában. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy épp ott jelent meg németül 1563-ban, ahol ugyanabban az évben napvilágot látott a református egyház egyik későbbi alaphitvallása is. A Heidelbergi Káté úrvacsorai tanításának és a Marosvásárhelyi Hitvallásnak az egybevetéséből kiderül, hogy a két hitvallást egy töről metszették. Nem igazán beszélhetünk arról, hogy hatással volt a káté úrvacsorai tanításának megszületésére, de arról igen, hogy a kettő között nincs teológiai ellentét, mindkettő

egységes dogmatikai közegeből nőtt ki, és egymást szerencsésen kiegészítik. Erre a választ a két térség azonos teológiai fejlődése adja meg, amely Erdélyben is és Pfalzban is a Melanchthon teológiája mentén indult el (Melanchthon Erdélybe is, Heidelbergbe is levelet küld 1558-ban).

Fentebb azt is mondtuk, hogy az erdélyi magyar lelkészi közösség a svájci tanítás irányába fordult, de Melanchthon mérséklete megóvjatta attól, hogy eljusson Zwingli tanításáig, ehelyett megmaradt a közép-tanítás mellett, amelyet később kiegészített és pontosított Kálvin úrvacsoratanából. Nézzük meg most, hogy a Hitvallásban mely érvek támogatják ezt az állítást. A hitvallás szövegében gyakran jelentkezik a részesülés (participatio) szó, amely Melanchthon kései tanításának kedvenc kifejezése volt. A vétel során ugyancsak sokszor hangsúlyosan kerül elő a hit szerepe illetve az úrvacsora emlékünnepele jellege, amelyet akár Zwingli hatásának is lehetne tulajdonítani, ha közben a Hitvallás szerzői ne tennének kísérletet az úrvacsora objektivitásának védelmére azzal, hogy kijelentik: az úrvacsora nem csak pusztaszertartás, ott valamiben részesülünk; ti. Krisztusban és minden ő javaiban, amelyeket feltámadásával szerzett. Ez pedig több mint a zwingli-féle tanítás.

Melanchthon az úrvacsora során, a Krisztussal történő egyesülésünk megvalósulásában döntő szerepet szánt a Szentléleknek, amelyet még maga Luther sem tett meg annyira erőteljesen, mint ő. A Szentháromság harmadik személyének szerepét később végérvényesen és megnyugtatóan Kálvin tisztázza. Nos, a Marosvásárhelyi Hitvallásban ez áll: „a Christus Jesussal való részesüléssünknek csatornája a szent Lélek, ki által minden javait is reánk ölti, és velünk közli a Christus Jesus”. Ez nem Luther tanítása, de Zwinglié sem, hanem Melanchthoné, Bullingeré és Kálviné.

A hitvallás még akkor sem lutheri, amikor a kettős, testi és lelki evésről beszél, hiszen ezeket sem Luther magyarázata szerint értelmezi. Luther azt mondta, hogy a testi evés (a kenyér és a bort) a testet, a lelki evés pedig a lelket táplálja az örök életre. A Hitvallás ezt így magyarázza: „A test vészi a testi eledelt, a kenyeret és a bort, Melly étel mondattik szentség szerént való ételnek is. A lélek vészi az ígért-

ben a Christus Jesusnak szent Testét, szent Vérét hit által”. Ez nem Luther, de Zwingli sem. Bizony közelebb áll a Melanchthon–Bullinger–Kálvin tengelyhez.

A localis inclusio specifikusan Zwingli-féle elméletét sem az ő értelmezése szerint magyarázza a Hitvallás, hanem egészen másképpen: „a hitnek oly ereje vagy, hogy a távol való állatokat is jelenvalóképpen vészi az Igében. Mert a hitnek mind a távol való, s mind a közel való hely egy”. A localis inclusio tehát nem zárja el Krisztust előlünk, a távolság ellenére is hozzá jutunk az úrvacsorában jótélményihez. Bármennyire is tagadta Luther az inclusiot, mégsem az ő tanítása ez, hanem Bullingeré és Kálviné.

A Wittenbergi Konkordia (1536) név alatt elhíresült hitvallás megszövegezése előtt Bucer és Capito strasbourgi reformátorok teljes egészében behódoltak Luther úrvacsoratanának, és csak a hitetlenek evésének a tanítását utasították el (manducatio infidelium, impiorum). Luther szerint az úrvacsora a hívőket annyira hatékonyan táplálja az örök életre, mint amennyire a hitetleneket az örök kárhozatra. Ezért kell igen komolyan vennie mindenkinek az úrvacsorát. Tekintsünk most a Hitvallás szövegére: „a hitlenek nem veszik Christusnak szent Testét szent Vérét”, vagy másutt: „tagodgynk, hogy a hitlenek Christus Jesus Testét vegyék”, megint másutt: „Azzért a hittetlenek a Christus Jesus Testét nem vészik állattya szerint, és lélek szerént: hanem csak a Christus Jesus Testének és Vérének jeleit a bort és a kenyeret”. Világos és egyértelmű, háromszori ismétléssel megerősített álláspont a svájci tanok mellett.

Íme, csak néhány apró jel arra nézve, hogy az erdélyi és a tiszántúli magyar reformátorok a református egyház hivatalosan elfogadott megszületése előtt már öt esztendővel ebben a hitvallásban letették a lutheránusoktól megkülönböztető résztanításuk egyik igen jelentős és szilárd alapkövét. A jég megtört, az utána következő hitvallások pedig biztos alapként építhettek erre. Építettek is.

Összegezés

1. Az erdélyi reformáció első felében, a helyi reformok korszakában, az erdélyi reformátorok számára nem az volt elsődlegesen fontos, hogy válogassanak az európai teológiai tanok és értelmezési alternatívák közötti, hanem az, hogy hirdessék az evangélium tanítását.

2. Az erdélyi reformáció második korszakában az erdélyi lelkészi közösségnek szembe kellett néznie az egymással sokszor ellentmondó nyugati teológia tanításaival.

3. Az erdélyi szász és magyar reformátorok egyaránt Wittenberg egyetemét látogatták, a svájci teológiákra csak igen kevesen mentek, a század ötvenes és hatvanas éveiben mégis nemzetiségi törésvonal mentén hasadt ketté az erdélyi reformatori közösség.

4. Meghasonlításuk az úrvacsora jegyeiben történő krisztusi jelenlét másfajta magyarázata miatt következett be: a szászok Luther szellemében magyarázták, a magyarok, Melancthon hatására, a svájciak értelme szerint.

5. A Marosvásárhelyi Hitvallás az első jele annak, hogy a magyar lelkészi közösség egységesen lépett fel a svájci tanok mellett, és előkészítette az utat a református egyház megalakulása felé. A hitvallással tehát lényegében letették a későbbi református egyház tanításának az egyik első és igen fontos alapkövét, megelőzván 5 évvel az erdélyi református egyház hivatalos megalakulását, és szinte tíz évvel a Tiszántúli református egyház hivatalos létrejöttét.

Szerzőink:

Dr. Szabó István

a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a Magyarországi Re-formátus Egyház Zsinatának lelkészi elnöke, egyetemi tanár – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara. Budapest.

Prof. Dr. Fekete Károly

a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, egyetemi tanár – Debreceni Református Hittudományi Egyetem. Debrecen.

Prof. Dr. Gaál Botond

református teológus, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem ny. professzora, a Magyar Tudományos Akadémia doktora. Debrecen.

Prof. Dr. Buzogány Dezső

református teológus, egyháztörténész, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet és a Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karának tanára. Kolozsvár.